

Željka Brlobaš
Marijana Horvat

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

Ulica Republike Austrije 16, HR-10000 Zagreb

zbrlobas@ihjj.hr

mhorvat@ihjj.hr

FONOLOŠKO NAZIVLJE U HRVATSKIM GRAMATIKAMA 19. STOLJEĆA

U radu se prikazuje, uspoređuje i analizira opis fonološke razine u gramatikama hrvatskoga jezika pisanim hrvatskim jezikom koje su objavljene u 19. stoljeću. Fonološko nazivlje, s obzirom na analizirani korpus gramatika i njihovu sadržajnu strukturu, u širem smislu obuhvaća i elemente fonetike, morfologije, a ponekad i ortografije. Utvrđuje se postoje li u gramatikama navedenoga razdoblja temeljni hrvatski fonološki nazivi, koje odrednice sadrže te koja je njihova uloga u domeni gramatičkoga opisa.

Uvod

U radu se istražuje hrvatsko fonološko nazivlje u gramatikama hrvatskoga jezika pisanim hrvatskim jezikom koje su objavljene u 19. stoljeću. Analiziraju se gramatike hrvatskoga štokavskoga narječja, a izostavljene su u potpunosti kajkavske gramatike, tj. gramatike hrvatskoga kajkavskoga narječja (iako bi usporedni podatci bili koristan pokazatelj analize razvoja hrvatskoga fonološkoga nazivlja).

Kada kažemo *fonološko nazivlje*, polazimo od suvremene terminologije, svjesne činjenice da u odabranom korpusu nema naziva *fon*, *fonem*, *fonologija* ni njihovih definicija, ali i činjenice da su gramatike opisivale glasove u značenju fonema, a ne zvukova (npr. ne razlikuju varijante fonema /n/ u *Ana* i *Anka*). Također se u pregledanim gramatikama ne razdvaja područje fonetike od područja fonologije. Stoga pod nazivom *fonološki* u širem smislu razumijevamo one elemente koje analizirani korpus sadržava, a to su: elementi fonetike, fonologije i ortografije (pravopisa) te morfonologije.

U gramatikama ne postoji ujednačen naziv za fonološku razinu gramatičkoga opisa tako da se u Babukića, Mažuranića, Vebera i Danila pojavljuje naziv *glasoslovje* (Strohal: *glasoslovlje*), ili u Mažuranića *nauk o slovih*, odnosno u Jagića *nauk o glasovih*. Valja istaknuti da se naziv *fonetika* te pridjev *fonetički*, koji čine poveznicu sa suvremenim nazivom *fonetika*, pojavljuju u djelu *Gramatika jezika hrvatskoga (osnovana na starobugarskoj slovénštini, dio pèrvi, glasovi)* Vatroslava Jagića 1864. godine. Naziv i definiciju naziva *fonetika* nalazimo u *Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* Tome Maretića, gdje autor kaže da su fonetici »odmjerene granice, u kojima se kreće: ona bilježi samo one promjene glasova, koje nastaju u riječima, a ne među riječima« (1899a:29).

Glasovi

Do druge polovice 19. stoljeća u hrvatskoj gramatičkoj literaturi *glas* i *slovo* (*pisme*) nisu izdiferencirani pojmovi. Iako npr. Mažuranić i Veber upotrebljavaju naziv *glas*, taj naziv nije definiran kao činjenica koja bi odgovarala fonetsko-fonološkim zahtjevima opisa, već se pojam glasa nerijetko dovodi u vezu s pojmom *slova* koji je naziv s obzirom na korpus istraživanih gramatika temeljna polazna odrednica u razumijevanju i definiranju područja *glasoslovlja*. Mažuranić pritom za *slovo* ističe i da je *poseban znak* (za glas), što se navodi u još nekim gramatičkim opisima, na temelju čega se zaključuje da je slovo eksplicitno definirano po svojoj naravi, tj. da je samo po sebi *znak* glasa. Terminološko je razlikovanje prvi uveo Vjekoslav Babukić u svojoj *Ilirskoj slovnici* (1854.) (Tafrá 1993: 52), u kojoj glasove obrađuje u dijelu naslovljenom *glasoslovje* (u kojem najvećim dijelom obuhvaća područje fonetike i fonologije). *Glasovi, jezični glasovi* ili *glasice* jesu »najprostii izraz čovječjega govora«, a dijele se na *samoglasnike* i *suglasnike* (Babukić 1854:5). V. Pacel (1860., 1865.) uz *glas* ima i naziv *slovce* – »svaki ovaj znak kada se izgovara« (1865:1). U dru-

goj polovici 19. stoljeća u gramatikama *glas* i *slovo* pretežno su odvojeni pojmovi.

Za *slovo* neki gramatičari upotrebljavaju naziv *pisme* (Firholcer, Vitanović 1872., Pacel, Jagić), neki *slovo* (Strohal, Maretić), a neki oba naziva (Volarić). Babukić npr. upotrebljava naziv *pisme* (dodaje i latinski naziv *literae* te njemački *die Buchstaben*), a *pismena* su mu »znaci iliti slike glasovah« (Babukić 1854:9). Iste godine (1854.) izlazi Volarićeva *Ilirska slovnica za početne učionice*, u kojoj je još prisutno spomenuto terminološko nerazlikovanje *slova* i *glasa*.

U korpusu analiziranih gramatika postoji podjela glasova na samoglasnike i suglasnike. Mažuranić i Veber imaju naziv *suglasnik*, dok Mažuranić ima naziv *samoglasnici*, a Veber *glasnici*. Navodimo ostale potvrde iz gramatika: Starčević – *samoglasnik/skupglasnik*; Firholcer, Vitanović (1880.), Strohal – *samoglasnik/suglasnik*; Pacel, Jagić, Vitanović (1872.) – *samoglas/suglas*; Danilo – *glasnici/suglasnici*; Divković – *samoglasna slova (vokali) / suglasna slova, suglasi (konzonanti)*; Maretić – *samoglasnik, samoglas/suglasnik*.

Babukić u *Ilirskoj slovnici* glasove dijeli na *samoglasnike* (lat. *vocalis*, njem. *Stimmlaut*; a, e, i, o, u), *suglasnike* (odnosno *němi glas* ili *němoglasnik*, lat. *consonans*, njem. *Mitlaut*) i *dvoglasnike* (lat. *diftong*; au, eu, iu, ou). U *Osnovi slovnice slavjanske* (1836.) ne spominje dvoglasnike, nema latinskih i njemačkih istovrijednica (za suglasnike ni istovrijednice *němoglasnik*), a među samoglasnike ubraja i jat (ě). Volarićevi su nazivi *samoglasno* (a, e, i, o, u, ě), *dvoglasno* (io, ao, uo, eo) i *suglasno*.

Osnovnoj podjeli glasova na samoglasnike i suglasnike još neki gramatičari pridružuju dvoglasnike, upotrebljavajući pritom sljedeće nazive: *dvojasnik* (Mažuranić 1839.), *dvoglasnik* (Danilo, Vitanović 1880.), *dvoglas* (Pacel, Jagić, Vitanović 1872.), *dvoglasna samoglasna slova* (Divković), dok je Mažuranić (1859.) u većoj mjeri izdiferencirao naziv (i pojam) dvoglasnika. S jedne strane, napravio je njihovu podjelu »po vanjskom obliku« na *prost dvojasnik* (ě) i *složene dvoglasnike* (npr. ao, eo, io i sl.). S druge strane, smatrao je da dvoglasnici postoje i među suglasnicima tako što su *suglasni dvoglasnici* »tri slova« c, č, ć jer »svakoga onoga slova glas je nastao iz dva suglasnika« (Mažuranić 1859:2–3). U

njima prepoznamo ono što mi danas zovemo afrikate (slivenici) pa je to začetak fonetske analize.¹

Podjela samoglasnika i suglasnika

U svih autora, kao i u većini ostalih gramatika, navodi se razvijena podjela suglasnika i samoglasnika po određenim svojstvima koja su gramatičari uzimali u obzir smatrajući ih bitnim akustičkim ili artikulacijskim svojstvima.

Babukić je opisao i fonetska svojstva glasova. U *Osnovi slovnice slavjanske* glasove dijeli prema njihovim artikulacijskim svojstvima, a u *Ilirskoj slovnici* i prema akustičkim. Odnosno u prvoj gramatici »zarad različenoga udaranja i gibanja naravskog orudja našega – jezika« (*Danica* 10/37) glasove dijeli u 6 skupina. U prvoj su skupini samoglasnici a, o, u // e, i, ě, dok u ostalih pet skupina raspoređuje suglasnike: *ustni* (v, f, b, p, m); *jezični* (n, l, r) i *mehki* (nj, lj); *zubni* (d, t) i *mehki* (dj, tj = ć); *žumboreći* (z, s, c) i *mehki* (ž, š, č); *gerlački* (g, j, h, k) (u *Danica* 10/38). Podjela glasova u *Ilirskoj slovnici* složenija je i razrađenija. Samoglasnike dijeli na *široke* ili *tupe* (a, o, u) i na *uske* ili *oštre* (e, i), a svi mogu biti dugi i kratki (str. 5).

Suglasnike dijeli prema dvama kriterijima:

- I. »Polag sudžlujućega orudja jezičnoga«
  - a) *ustneni* (labiales, njem. Lippenlaute): m, b, p, v, f
  - b) *jezični* (linguales, njem. Zungenlaute): l, n, r
  - c) *zubni* (dentales, njem. Zahnlaute): d, t
  - d) *svištući* (sibilantes soni, njem. Sauselaute): z, s, c (= ts)
  - e) *žuboreći*² (sibilantes densiores, sibilantes latiores soni, njem. Zischlaute, Zischer): ž, š, č (= tš), ć (= tj)
  - f) *gerleni* (gutturales, njem. Kehllaute): g, h, j, k.
- II. »Polag nutarnje sile, kojom se izgovaraju«
  - a) *mekani*: b, d, dj, g, z, ž, dž
  - b) *tvèrdi*: p, t, tj, k, s, š, č.

---

¹ Fonetski opis glasova č, ć i c nalazimo i u podjeli suglasnika prema artikulacijskim i akustičkim svojstvima, što se pogotovo zamjećuje u Babukićevim gramatičkim opisima i u Volarićevoj gramatici.

² U *Osnovi slovnice slavjanske – žumboreći*.

Na temelju takve podjele možemo se složiti s Brankom Tafrom da je to »već približno ona fonetska slika hrvatskih glasova koju pružaju današnje gramatike« (Tafra 1993:56).

Volarićeva je podjela suglasnika slična Babukićevoj u *Osnovi slovnice slavjanske*: »Slova suglasna razdjeljuju se obično polag različnoga udaranja i gibanja naravskoga orudja našega jezika« na: ustna (m, b, p, v, f); jezična a) tvèrda (l, n, r), b) mehka (lj, nj); zubna a) tvèrda (d, t), b) mehka (dj, tj – č); žumboreća a) tèsna (z, s, c), b) razširena (ž, š, č, ć – tj); gèrlačka (g, h, j, k) (Volarić 1854:7–8).

Veber (1871:4) glasnike dijeli:

1. »po izgovoru« na *jasne* (a, e, i, o, u, ě) i *mukle* (è),
2. »po naravi« na *tvèrde* (a, o, u) i *mehke* (e, i, ě).

Veber i Mažuranić za suglasnike imaju nekoliko vrsta podjela:

1. »po orudju izgovaranja« (Mažuranić 1859:4), tj. »po organu« (Veber 1871:5)

Mažuranić	Veber
ustni (labiales): b, p, m, v, f	ustni: b, p, m, v, f
zubni (dentales): d, t; c, z, s	zubni: d, t; c, z, s
jezični (linguales): l, n, r; č, ć, j, š, ž	jezični: l, n, r; ć, j
gèrleni (gutturales): g, h, k	gèrleni: g, h, k
	nebni: č, š, ž

2. »po naravi« su u Mažuranića *slitni/tekući* (liquidae, l, m, n, r) i *němi* (mutae, svi ostali), a u Vebera *slitni* (l, m, n, r) i *němi*. Pritom se u oba autora razlikuju još *meki/mehki* i *tvèrdi* suglasnici.

Riječ je o podjelama koje u načelu imaju iste nazive za određenu skupinu glasova, a razlikuju se najčešće s obzirom na broj, tj. količinu glasova koji pripadaju skupini ili eventualno na veći broj skupina (kao što su npr. u Vebera i *nebni*).

Veber je u svojoj gramatici napravio i podjelu suglasnika »po srodnosti« tako da je inventar suglasnika »po organu« svrstao s obzirom na to gdje se određeni suglasnici artikuliraju, tako da su u jednoj skupini *gèrleni*, *nebni* i *sični* (z, s, c), u drugoj *zubni* (d, t), a u trećoj i četvrtoj *ustni* i *slitni* (l, n, r). Takve i slične podjele pojavljuju se u određenim gramatikama u odnosu na to kako i u kojoj mjeri autori uspiju uvidjeti i analizirati odrednicu koju smatraju bitnom za opći gramatički opis glasova.

Tablično se prikazuje nazivlje i podjele suglasnika iz korpusa ostalih gramatika:

GRAMATIKA	SUGLASNICI	KOJI	PODJELA PREMA
Firholcer	jednostavni		
	sastavljeni	dj, gj, lj, nj, tj	
	nadznačeni	ć, č, š, ž	
	razstavivi		
	nerazstavivi		
	mehki	j, dj, lj, nj, ć, č, š, ž	
tvèrði	svi ostali		
Pacel 1860.	glasni (jezični)	l, n, r, umekljani lj, nj	
	mukli		
	– zubni	t, d, tj (ć), dj	
	– ustneni	p, b, v, m, j, tudje f	
	– grleni	k, g, h	
	– ustni	č, ž, š	
	– sični	c, z, s	
	prednji ustni suglas	j, č, ž, š, ć, dj	
Pacel 1865.	jezični (jasni)	l, n, r (i jotani lj, nj), r	po ustroju kojim ih izgovaramo
	mukli		
	– zubni	t, d	
	– ustneni	p, b, v, m, f	
	– grleni	k, g, h	
	– ustni	j, č, ž, š, ć (tj), dj	
	– sični	c, z, s	
– umehčani	ustni i ostali jotani		
Danilo	jezični	l, lj, n, nj, r	suglasnici po orugju kojim se izgovaraju
	usneni	b, p, v, f, m	
	zubni	d, t	
	grleni	k, g, h	
	zviždući	z, s, c	
	nebni	ž, š, č, gj, ć, j, dž	
	nosni	m, n	suglasnici po zvuku
	tekući ili ljevki	l, lj, n, nj, r; m	
	nijemi	svi ostali	
	– vlašì	b, v, d, g, z, ž, gj, dž	

	– čvrsti	p, f, t, k, s, š, ć, č, h, c	
Jagić	gèrleni	k, g, h	kvalitativno razdjeljenje suglasa
	zubni	t, d, s, z, n	
	ustneni	p, b, v, f, m	
	nebni	j, nj, lj, dj, ć	
	jezični	š, ž, č, dž	
	němi/tvèrđi	k, h, t, s, p, f, š	
	zvučni/mekani	g, d, n, z, b, m, v, ž	
	suglasi čisti	prekidni i neprekidni	
prekidni			
– němi	gèrleni k, zubni t, ustneni p		
– zvučni	gèrleni g, zubni d, ustneni b		
neprekidni			
– němi	gèrleni h, jezični š, zubni s, ustneni j		
– zvučni	nebni j, jezični ž, zubni z, ustneni v		
suglasi nečisti – zvučni	nebni nj, zubni n, ustneni m		
Vitanović 1872.	jezični	l, n, r, lj, nj	prilagodba suglasah
	zubni	d, t	
	ustneni	b, p, v, m (f)	
	gèrleni	k, g, h	
	ustni	j, č, ž, š, ć (tj), dj	
	sični	c, z, s	
	němi	k, t, s, p, f, š	
	zvučni	g, d, z, b, v, ž	
Divković	grleni (gutturale)	k, g, h	po mjestu u ustiju gdje se razvijaju
	zubni (dentale)	d, t	
	ustneni (labiale)	p, b, v, m	
	nebni (palatale)	č, ž, š, ć, j	
	sični (sibilante)	c, z, s	
	slitni (liquide)	l, n, r	
Vitanović 1880.	grleni	g, k, h	
	zubni obični	d, t	
	zubni sični	c, z, s	
	ustneni	b, p, v, m	
	nebni	č, ć, š, ž, j	
	jezični	l, n, r	
Strohal	grleni (gutturales)	g, k, h	

	zubni (dentales)	d, t, n	suglasi po mjestu u ustima gdje postaju, tj. po organu
	usneni (labiales)	p, b, m, v, f	
	sični (sibilantes)	z, c, s	
	slitni (liquidae)	l, r	
	nepčani (palatales)	j, ž, č, š, ć, dž, đ, nj, lj, št, žd	po naravi
	zvučni	g, d, b, v, z, ž, dž, đ	
	bezzvučni	k, t, p, f, s, š, č, ć, h, c	
srednji	n, nj, m, l, lj, r, j		
Maretić 1899a	zvučni	b, d, g, v, z, ž	
	bezzvučni	p, t, k, f, s, š	
	zatvorni	k, g, p, b, d, t	
	eksplosivni	k, g, p, b, d, t	
	momentani ili trenutačni	k, g, p, b, d, t	
	trljani suglasnici/predušni glasovi (predušnici)/spiranti	h, f, v, s, z, ž, š	
	grleni, guturalni, velarni glasovi, velari	k, g	
	labijali, usni glasovi, dvousni (bilabijali)	p, b, m	
	uznozubni, labiodentalni	f, v	
	dentali, kakuminalni glasovi alveolarni dentali, međuzubni, interdentalni dentali	d, t	
	afrikate, affricatae	c, dz, č, tš, dž, ć, đ	
	palatalni, nepčani suglasnici	j, lj, nj, ć, đ, dž, ž, š, č, c	
	meki suglasnici	j, lj, nj, ć, đ, dž, ž, š, č, c	
Maretić 1899b	nosni, nazalni (nasales)	m, n	
	tekući, likvidni (liquidae)	l, r	
	grleni, guturalni (gutturales)	g, k	
	zubni, dentalni (dentales)	d, t	
	usni, labijalni (labiales)	b, p	
	nepčani, palatalni (palatales)	c, č, ć, dž, đ, j, lj, nj, š, ž	

	predušni, spiranti (spirantes)	f, h, s, v, z	
	zvučni	b, d, dž, đ, g, v, z, ž	
	bezvučni	p, t, č, ć, k, f, s, š, c, h	

U analiziranom je korpusu gramatika vrlo razvijena podjela suglasnika po artikulacijskim svojstvima, pri čemu se uz hrvatske nazive nerijetko navode latinski, a u Babukića i njemački. U većini je gramatika prisutna i podjela suglasnika po akustičkim svojstvima. Tako zamjećujemo da Babukić naziv *mehki* (u *Osnovi slovnice slavjanske*) rabi za nepčanike (palatale), a da u *Ilirskoj slovnici* po drugom kriteriju suglasnike dijeli na *mekane* i *tvērde*, odnosno na zvučne i bezvučne te mu naziv *mekani* znači zvučni. Volarić također uočava razliku glasova po zvučnosti, rabeći pritom nazive *mekši* (b, d, dj, g, z, ž, dž) i *tvērdji* (p, t, tj, k, h, s, š, š – č), slično kao i Babukić. Mažuranić i Veber u okviru opće podjele suglasnika navode da se *němi* suglasnici dijele na *slabe* (b, d, g, v, z, ž) i *jake* (p, t, k, f, s, š, h, c, č, ć). S obzirom na zvučnost Danilo suglasnike dijeli na *tekuće* ili *ljevke* (l, lj, n, nj, r; m) i na *nijeme*, koji mogu biti *vlaši* (b, v, d, g, z, ž, gj, dž) ili *čvrsti* (p, f, t, k, s, š, ć, č, h, c).³ Strohal u svojoj podjeli suglasnika *po naravi* ima nazive *zvučni*, *bezvučni* i *srednji suglasnici*. Vitanović i Jagić razlikuju *něme* i *zvučne* suglasnike⁴, dok Maretić upotrebljava nazive *zvučni* i *bezvučni*. Primjećujemo da je uočena kategorija *sonanata*, jer se u navedenim podjelama suglasnika po zvučnosti (Mažuranićevoj, Veberovoj, Danilovoj i Strohalovoj) zapravo nazire današnja podjela na *sonante* (koji su zvučni, ali ne sudjeluju u jednačenju po zvučnosti i nemaju bezvučnoga parnjaka) te na zvučne suglasnike koji imaju svoje bezvučne parnjake. Svojtveno je analiziranim gramatikama da su jednačenje po zvučnosti gramatičari razumijevali i definirali na razini podjela suglasnika neovisno o mogućim granicama morfema u riječi i sl.

Slog, naglasak, naglašene i nenaglašene riječi

Slog kao najmanja i temeljna jedinica izgovora ima svoju ulogu u raspodjeli fonema i fonemskih skupina, ali i u ostvaraju naglaska isticanjem jednoga sloga u riječi nad drugim. U fonetsko-fonološkom dijelu analiziranih gramatika iz 19. stoljeća slog je, uz glas i slovo, jedan od

³ »Svakomu vlašomu odgovara jedan čvrsti, izgovoren istim orugjem; dva zadnja čvrsta nemaju vlašega što bi im odgovarao« (Danilo 1873:3).

⁴ Jagić navodi i sinonime: *zvučni/meki* i *němi/tvērdi*.

elemenata koji većina gramatičara imenuje određenim nazivom i vrlo često sustavno definira. Mažuranić ima naziv *slog*, a Veber naziv *slovka*. Volarić ima i *slog* i *slovku*, dok Babukić u *Ilirskoj slovnici* ima oba naziva (uz lat. i njemački naziv), a u *Osnovi slovnice slavjanske* samo *slovku* (lat. syllab) (*Danica* 10/37). Valja istaknuti da ostali gramatičari većinom imaju naziv *slovka* (Starčević, Firholcer, Pacel, Divković, Vitanović), a *slog* još i Strohal i Maretić. Stoga se na temelju provedena istraživanja pokazuje npr. da nije točna Maretićeva tvrdnja da se »*slog* (se) nalazi samo u jednoj onovremenoj hrvatskoj gramatici (u Mažuranićevoj)« (Maretić 1932:23).⁵ Mažuranić eksplicitno imenuje *duge* i *kratke slovke* »s obzirom na količinu (t. j. kratkost i dužinu)« (1859.). Veber razlikuje *dugel/kratke* te *naglašene/nenaglašene slovke* (1859., 1862.). Usto Strohal upotrebljava nazive *otvoren/zatvoren* te *kratki/dugi slog*, a Maretić *otvoren/zatvoren slog*.

Slovke se dijele na *glavne* ili *korenite* i na *nuzaslovke* ili *pobočne slovke*, koje mogu biti *predslovke* i *zaslovke* (Babukić 1854.). Nazive *predslovka* i *zaslovka* za prefiks (predmetak) i sufiks (dometak) ima i Volarić. Za lat. *formativa sillaba* i njem. *Bildungssilbe* Babukić upotrebljava naziv *tvorna slovka* (Babukić 1854.). Slogovi tvore *reči*, koje mogu biti *jednoslovčene* i *višeslovčene* (Babukić 1854.), odnosno kod Volarića *jednoslovčne*, *dvoslovčne*, *troslovčne*, *višeslovčne*. Volarić razlikuje *reč korenitu* od *proizvedene* ili *izpeljane reči*. U navedenim podjelama slogova i riječi ulazi se u područje morfologije i tvorbe riječi, tj. naziremo začetke rastavljanja riječi na morfeme, kao i pokušaje tumačenja tvorbe riječi.

Što se tiče naglasaka u okviru prozodijskoga sustava hrvatskoga jezika, hrvatski naziv za prozodiju u 19. st. u Starčevićевой gramatici 1812. godine pojavljuje se u obliku *zakoni od glasomirja*, a Mažuranić (1839.) za prozodiju upotrebljava hrvatski naziv *glasoudaranje*.

Jedna je od temeljnih odrednica u imenovanju naglasaka u pojedinim autora ta što se u gramatikama nalaze objašnjenja razlike između naglasaka i znakova za naglasak. Tako Mažuranić ističe za *naglasak* da se »u rečih obično po jedna slovka oštrie, t. j. jače izgovara nego li druge« te se »onaj jači udarac glasa veli naglasak«. Pritom supostavlja činjenicu da se »u pismu uzmogu naznačiti one slovke, u kojih je naglasak, potrebni su nekoji pismeni znaci, kojim se takodjer veli naglasak (*accentus*)« (Mažuranić 1859:10–11). Veber (1871.) slijedi Mažuranićevu odred-

---

⁵ Iako u radu nije provedena usporedna analiza naziva s Maretićevim popisom fonološkoga nazivlja (1932.), jasno je da se već s obzirom na ovdje analizirane gramatike 19. stoljeća, koje nisu zastupljene u Maretićevu *Pregledu*, povećava broj fonoloških naziva.

nicu o naglasku kao glasovnoj činjenici i naglasku kao pisanome znaku te činjenice. Prozodijsko nazivlje u Volarića i Babukića obuhvaća vrste naglasaka i opis njihove fonetske naravi. Volarić razlikuje »naglasak od reči« i »naglasak od govora«. *Naglasak od reči* može biti *kratki* (˘ – kùpiti) i *dugački*, koji se dijeli na *oštri* (´ – glás) i *zavinjeni* (^ – sùd). Babukić u *Osnovi slovnice slavjanske* uz hrvatski naziv *naglasak* ima i lat. *accentus*, a podjela odgovara onoj u Volarića. Nosilac naglasaka mu je glas (*Danica* 11/41). U *Ilirskoj slovnici* uz naziv *naglasak* navodi i naziv *glasoudaranje* (lat. *accentus tonus*, njem. *Sylbenton*), a nosilac naglasaka mu je slog. Naglaske dijeli na *teške* (˘ – bàra, lat. *accentus gravis*), *oštre* (´ – grád) i *zavinjene* (^ – lûka).⁶ Supostavljamo nazive četiriju vrsta naglasaka u ostalih autora, a pritom je razvidno i kojim općim nazivima gramatičari imenuju naglasak te koji autori eksplicitno navode razliku između naziva naglasaka i znaka za naglasak:

	KRATKOSILAZNI	KRATKOUZLAZNI	DUGOSILAZNI	DUGOUZLAZNI
Starčević	posve kratak (glas)	malo uzdignut pak barzo spushten (glas) – bilixi se nadslovkom smotaním ^	malo potegnut na duglje (glas) – bilixi se nadslovkom teshkim \	posve raztegnut (glas) – imade nadslovak oshtri /
Firholcer		naglasak težki	naglasak zavinjeni	naglasak oštri
Mažuranić 1859.	jaki težki naglasak	slabi težki naglasak	zavinuti naglasak	oštri naglasak
Pacel 1860., 1865.	oštri naglas	kratki naglas	obli naglas	dugi naglas
Veber 1862., 1871.	težki naglasak	potežki naglasak	zavinuti naglasak	oštri naglasak
Vitanović 1872.	oštri naglas	kratki naglas	dugi naglas	obli naglas
Danilo 1873.	naglasak kratki jak	naglasak kratki slab	naglasak dugi jak	naglasak dugi slab
Divković	znak podvostručeni težki (za naglas)	znak težki (za naglas)	znak zavinuti (za naglas)	znak oštri (za naglas)
Vitanović 1880.	dvostruki težki (znak naglasa)	težki (znak naglasa)	zavinuti (znak naglasa)	oštri (znak naglasa)
Strohal	naglas jaki kratki	naglas slabi kratki	naglas jaki dugi	naglas slabi dugi
Maretić 1899a	akcent/naglasak jaki kratki (znak i ime naglasaka)	akcent/naglasak slabi kratki (znak i ime naglasaka)	akcent/naglasak jaki dugi (znak i ime naglasaka)	akcent/naglasak slabi dugi (znak i ime naglasaka)

⁶ Teški naglasak označava kratak naglašen slog (odnosno kratkosilazni naglasak) i zanaglasnu dužinu, oštri bi trebao označavati dugosilazni naglasak, a zavinjeni dugouzlazni, a stoji i na mjestu novoga praslavenskog akuta (usp. Tafra 1993:62–63).

Valja dodati i podatak da Mažuranić imenuje i definira *dužinu bez naglasaka* (1859.), a Babukić kaže da *měra slovákah* ili *slovkoměr* (njem. Sylbenmaass) jest ono čime se »naznačuje duljina (˘) ili kratčina (ˇ) koje slovke« (Babukić 1854:30). V. Pacel (1860.) na temelju primjera *hòdâm* imenuje *dvoj obli glas* čime uz naglasak naznačuje i pojam nenaglašene dužine, dok u gramatici iz 1865. godine dužinu naziva *drugotni naglas* ili *teža*. Jagić (1864:51) *dužinu* definira kao »svojstvo stegnuta samoglasa«, a Maretić (1899a:120) dužinu naziva *duljina* i smatra je znakom »kadgod je taj znak prvi u riječi, on služi za akcent, a kad stoji za naglašenim slogom, on je duljina«. Riječ je o slučaju kada se dugosilazni naglasak i duljina označuju istim znakom (^).

Veber imenuje i definira *pomoćni naglasak*: »Ako koja rěč ima 5–7 slovakah, a naglasak joj pada na pèrvu, onda se još jedna slovka u toj rěči nešto jače izgovara nego druge, ali ne tako jako kano pèrva, pa se to zove pomoćni naglasak« (1871:16), npr. *nájplemenitiji*, *nájućeniji*.

U analiziranim gramatikama 19. stoljeća postoje nazivi i u domeni (ne)naglašenih riječi:

1. Mažuranić imenuje i definira *nesamostalne rěči (atona)*, tj. klitike »koje u govoru, t. j. kad same ne stoje, nikakva ne imaju naglasaka« (1859:19) i pripadajuće im elemente – *natražne naslanjače* *iliti natražnice* (tj. enklitike) te *naprědne naslanjače* *iliti naprědnice* (tj. proklitike); pritom imenuje i pojavu *skakanja naglasaka*
2. Veberu su klitike *bezglasnice*, proklitike su *sprednjice*, a enklitike *odtražnjice* (1871.)
3. Danilo enklitike naziva *dostavci*, a proklitike *prestavci*
4. *enklitike* i *proklitike* nazivi su koje upotrebljava Strohal
5. Maretić u *Gramatici i stilistici* imenuje *enklitike*, a uz taj naziv u *Gramatici za niže razrede* supostavlja naziv *naslonjenice*.

Fonološki i morfološki uvjetovane alternacije

Objašnjavanjem fonološki i morfološki uvjetovanih alternacija zadirimo u područje morfonologije. Tu je bitno spomenuti da gramatičari uočavaju fonemske alternacije, ali uglavnom ne imenuju glasovne promjene. Iako su dobro uočili mnoge glasovne promjene (jednačenje po zvučnosti i po mjestu tvorbe, palatalizaciju, sibilizaciju, jotaciju, disimilaciju, alternaciju *o/l*, te prijevaj i prijeglas), gramatičari često griješe u

njihovu tumačenju ili pri objašnjavanju različite promjene svrstavaju u istu skupinu; pritom valja također istaknuti da iako postoje objašnjenja, definicije i primjeri određenih glasovnih promjena i alternacija, njihovi nazivi nisu eksplicitno imenovani pa stoga nerijetko postoji nerazmjer između količine objašnjenih morfonoloških podataka u odnosu na njihovo imenovanje. Tako npr. Babukić piše da »suglasnici gerlački... pretvaraju se uzajemno... Zatim se *g, h, k* mjenjaju na *z, s, c*, koja se opet... u *ž, š, č* na dalje pretvoriti mogu« (*Danica* 10/40) te ovako oprimjerava:

hotěti, htěti i ktěti

kto (tko) i gdo;

g na *z*, a *z* na *ž*: Bog, Bozi, Bože

h na *s*, a *s* na *š*: duh, dusi, duše

k na *c*, a *c* na *č*: junak, junaci, junače.

Iz analiziranih gramatika navodimo temeljne jezikoslovne nazive iz domene glasovnih promjena, odnosno morfonološki uvjetovanih alternacija. Babukić obrađuje i promjenu samoglasnika i promjenu suglasnika. Volarić govori o *pretvaranju suglasnih slova*. S tim u vezi glasove dijeli u dvije skupine: *pretvorena slova* (*č, ž, š*) i *pomekšana slova* (*dj, lj, nj, tj đ ć*). Prva su rezultat palatalizacije, a druga jotacije. Za pojavu epentetskoga *l*, tj. umetanje glasa *l* u suglasničke skupine *mj, vj, pj, bj*, Babukić u *Ilirskoj slovnici* ima naziv *usuvljivanje* (lat. epenthesis, njem. die Einschaltung). Glas *j* koji sudjeluje u jotaciji naziva *pomekšiteljem* (lat. molliens sonus, njem. Mildling). *Izsuvljivanje* bi bilo ispadanje krajnjega glasa *j* iza *t* u nekim riječima (navodi primjer *not-nji, nja, nje, m. notj-nji = noćni*), a proteza – *predsuvljivanje* (npr. *j* pred *o*: *Joborovo*). Mažuranić (1859.) imenuje *preglašivanje suglasnika* i *zloglasno ževanje*. Pritom se za zijev može potvrditi da ga autori gramatika navode i imenuju u većini analiziranih gramatika. Veber (1871.) ima *žv*, a prijevoj naziva *naspor glasnikah* i *oslaba glasnikah*; razlikuje i *preglas glasnikah* i *stezanje glasnikah*. Detaljno razlaže pojave gubljenja samoglasnika, tj. *odsuvak* (sprijeda), *sasuvak* (straga), *izsuvak* (u sredini), ali i dodavanja samoglasnika: *predsuvak, zasuvak, usuvak*⁷.

Ostali gramatičari u svojim gramatikama upotrebljavaju sljedeće nazive:

---

⁷ Veberu je *usuvak* dodavanje samoglasnika u sredinu riječi, a oprimjerava ga npr. umetanjem *pomičnoga glasnika a* u oblike Gmn. *pataka, stabala čime*, zapravo, evidentira nepostojano *a*, što u objašnjenju *izsuvka* i naziva *pomično a*.

- *asimilacija* (*samoglasna, samoglasno-suglasna, suglasna, unazad/regresivna, unapréd/progresivna*) (Jagić)
- *disimilacija* (Jagić)
- *dodavanje* (*suglasa*) (Jagić)
- *dolika* (Jagić; 'asimilacija'⁸)
- *duljenje samoglasnika* (Strohal), *duljenje u zamjenu* (Maretić 1899a)
- *izsuvak* (*samoglasa, suglasa*) (Jagić)
- *glasovni zakoni* (Maretić 1899a)
- *jačanje samoglasnika* (Strohal)
- *jotacija* (Jagić)
- *nalika* (Jagić; 'asimilacija'⁹)
- *naspor* (*samoglasa*) (Pacel 1860., Jagić; 'prijevoj')
- *nepostojano a* (Strohal)
- *odsuvak* (*samoglasa, suglasa*) (Jagić)
- *oduzimanje* (*suglasa*) (Jagić)
- *pomično a* (Maretić 1899b)
- *predsuvak* (*samoglasa, suglasa*) (Jagić)
- *premetanje glasova* (Maretić 1899a, b)
- *premještaj suglasa* (Jagić; 'metateza')
- *prieslovo/prieglas* (Pacel 1860.), *preglas* (Jagić, Vitanović 1872., Strohal), *prijeglas* (Maretić 1899a, b)
- *prijevoj* (Maretić 1899a, b)
- *prilagoda* (*samoglasa, suglasa*) (Pacel 1860.), *prilagoda* (*asimilacija*) (Jagić), *prilagoda* (*samoglasah, unazadna, unapredna, suglasah*) (Vitanović 1872.)
- *promjene glasova* (Maretić 1899a)
- *sasuvak* (*samoglasa, suglasa*) (Jagić)
- *sažimanje samoglasnika* (Strohal)
- *slabljenje* (*samoglasa*) (Pacel 1860.)
- *stezanje samoglasah* (Jagić, Vitanović 1872.)
- *stupnjevanje samoglasah* (Jagić), *stupnjevanje* (*jačanje i slabljenje samoglasah*) (Vitanović 1872.)
- *usuvak* (*samoglasa, suglasa*) (Jagić)
- *zamjena suglasa* (Pacel 1860.)

---

⁸ *Dolika* je, zapravo, jednačenje suglasnika po zvučnosti, jer je Jagić (1864:40) ovako objašnjava: »Asimilacija može biti dolika, t. j. da jedan glas drugomu dolikuje: *istok* mjesto *iztok* itd.«.

⁹ *Nalika* bi bila samoglasničko izjednačivanje. Ovako je objašnjena: »Asimilacija može biti nalika, t. j. da jedan glas sasvim naliči drugomu; *dobruumu* mjesto *dobruemu*« (Jagić 1864:40).

- *zasuvak* (*samoglasa, suglasa*) (Jagić)
- *zjev* (Pacel 1860., Vitanović 1880.), *zěv* (Jagić, Vitanović 1872.), *zijejv* (Danilo, Strohal, Maretić 1899a).

Na temelju danih naziva razvidno je da je morfonološko nazivlje u većoj mjeri zastupljeno u gramatikama druge polovice 19. stoljeća, a pogotovo u Jagićevoj gramatici (samim time što njezin temeljni cilj i jest opis glasova).

Pravopisno nazivlje

Ostali jezikoslovni nazivi koje gramatičari navode unutar poglavlja u kojima obrađuju glasove odnose se na pravopisno nazivlje, i to najčešće na nazive za vrste pravopisa, npr. *blagoglasni* ili *eufonijski* i *korenoslovni* ili *etymologijski* (Babukić 1854.), *fonetički*, *etimologički pravopis* (Maretić 1899a); vrste pisama, npr. *pismena cirilska* i *glagoljska* (Firholcer), *latinica* (Pacel 1865.), *latinica* i *ćirilica* (Danilo), *glagolica* i *ćirilica* (Jagić), *slova latinska* i *ćirilovska* (Strohal), *pismo latinsko* i *ćirilovsko* (Maretić 1899b); i poredak slova unutar svakoga pisma, npr. *abeceda/abecevica*, *azbuka*, *bukvica* (Pacel 1865.), *abeceda* i *azbuka* (Volarić), *abeceda*, *azbuka*, *bukvica* i *alfabet* (Babukić 1854.), *bukvica* (Danilo).

Zaključak

Na temelju provedenoga istraživanja fonološkoga nazivlja u korpusu gramatika hrvatskoga jezika u 19. stoljeću valja istaknuti sljedeće:

1. Budući da je analiza nazivlja u ovome radu metodološki provedena s obzirom na fonološke tematske cjeline koje su zastupljene i u suvremenim gramatičkim opisima (npr. glasovi, naglasci, morfonološke alternacije i sl.), razvidno je da je skup dobivenih podataka iz gramatika 19. stoljeća usporediv. Drugim riječima, fonološko nazivlje – nazivi, definicije, opisi, pripadajući elementi određenih podjela – zastupljeno je u velikoj mjeri ne samo u pojedinačnim gramatikama nego ponajprije u cjelini obuhvaćenoj korpusom gramatika 19. stoljeća.

2. Popis fonološkoga nazivlja pokazuje da su gramatičari uočavali fonološke pojave, imenovali ih i definirali te da su fonološku razinu opisa hrvatskoga jezika smatrali relevantnom i za gramatički opis u cje-

lini. Pritom posebno valja napomenuti da su gramatičari uvelike nastojali fonološke pojmove imenovati hrvatskim nazivima.

Takav se postupak nazire u svim analiziranim gramatikama, što znači da se hrvatski nazivi upotrebljavaju primarno, a latinski i njemački nazivi istih pojmova pritom se ili samo navode ili ih gramatičari uopće ne supostavljaju. Hrvatski se nazivi u gramatikama pojavljuju ovisno o količini i kvaliteti obradbe fonoloških podataka i tematskih cjelina koje pojedini gramatičar uzima u obzir. Isti ili slični hrvatski nazivi pojavljuju se u većini gramatika za one pojmove koji su primarni ili postaju ustaljeni u opisima. Novi nazivi za određenu fonološku pojavu ili činjenicu nastaju ovisno o gramatičaru (a nerijetko i o vremenskome nastanku gramatike tijekom 19. stoljeća) koji u danome trenutku uočava i definira fonološku pojavu koju drugi gramatičari nisu uzeli u obzir ili je nisu smatrali relevantnom. Sličnosti se među nazivima najviše uočavaju u podjeli glasova na samoglasnike i suglasnike, zatim u podjeli suglasnika po mjestu tvorbe (npr. *usneni, zubni, grleni, nebni, jezični* i sl.), te posebno u nazivima za naglaske.

3. Do danas su u hrvatskom fonološkom nazivlju, da izdvojimo samo neke, ostali nazivi za samoglasnike i suglasnike. Naziv *slog* zamijenio je tada učestaliji naziv *slovka*. Za podjelu suglasnika po zvučnosti ustalio se naziv *zvučni/bezvučni*. Kao što je najviše raznovrsnih naziva u 19. stoljeću zastupljeno u podjeli po akustičko-artikulacijskim svojstvima, tako je i najviše promjena fonoloških naziva u 20. stoljeću, iako su pojedini nazivi ostali do danas (npr. *usneni, zubni* i sl.). Prema nazivima u 19. stoljeću najmanje je do danas ostalo naziva za naglasak. Slično je i s nazivima fonološki i morfonološki uvjetovanih alternacija, od kojih su se u 20. stoljeću najviše zadržali nazivi *zijevo, prijevojevo, prijevojevo*.

4. Budući da je u ovome radu napravljen popis relevantnih fonoloških naziva, na temelju dobivenih rezultata moguće je dalje provoditi analizu, usporedbe i sl. s obzirom na definicije naziva, određene podjele i članove koji pripadaju podjelama, tj. na sadržajnoj razini samih naziva za koje se sada može utvrditi na koji su način i u kojoj mjeri zastupljeni u gramatikama 19. stoljeća.

Na kraju valja zaključiti da je u 19. stoljeću hrvatsko nazivlje vrlo razvijeno, a da je u analiziranome korpusu gramatika fonološko nazivlje izdiferencirano u onom opsegu u kojem je to zahtijevao koncept određene gramatike. U to vrijeme fonetska i fonološka razina formalno se ne razlikuju, ali se u gramatikama u okviru poglavlja o glasovima sustavno pojavljuju odrednice fonetike, morfonologije, a nerijetko i pravopisa.

Izvori

- Babukić, Vjekoslav. 1836. Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga, iz: *Danica ilirska* 10–15.
- Babukić, Vjekoslav. 1854. *Ilirska slovnica*. Zagreb.
- Danilo, Ivan. 1873. *Slovnica za srednja učilišta nižega reda*. Zadar.
- Divković, Mirko. 1879. *Hrvatske gramatike I. dio. Oblici*. Zagreb.
- Firholcer, Lavoslav. 1847. *Horvatsko-slavonska slovnica*. Varaždin.
- Jagić, Vatroslav. 1864. *Gramatika jezika hèrvatskoga. Osnovana na starobugarskoj slověštini. Dio pèrvi. Glasovi*. Zagreb.
- Maretić, Tomo. 1899a. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb.
- Maretić, Tomo. 1899b. *Gramatika hrvatskoga jezika za niže razrede srednjih škola*. Zagreb.
- Mažuranić, Antun. 1839. *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike*. Zagreb.
- Mažuranić, Antun. 1859. *Slovnica hèrvatska*. Zagreb.
- Pacel, Vinko. 1860. *Slovnica jezika Hrvatskoga ili Srbskoga. I. diel. Nauka o prieslovu*. Zagreb.
- Pacel, Vinko. 1865. *Oblici književne hrvāštine*. Karlovac.
- Starčević, Šime. 1812. *Nova ricsoslovica iliricska*. Trst.
- Strohal, Rudolf. 1893. *Hrvatska slovnica za srednje i nalik im škole*. Bjelovar.
- Veber Tkalčević, Adolfo. 1859. *Skladnja ilirskoga jezika*. Beč.
- Veber Tkalčević, Adolfo. 1862. *Slovnica za četvèrti razred katoličkih glavnih učionah*. Beč.
- Veber Tkalčević, Adolfo. 1871. *Slovnica hèrvatska za srednja učilišta*. Zagreb.
- Vitanović, Josip. 1872. *Slovnica hèrvatskoga jezika za nižu realku*. Osijek.
- Vitanović, Josip. 1880. *Gramatika hrvatskoga jezika za školu i samouke*. Zagreb.
- Volarić, Fran. 1854. *Ilirska slovnica za početne učionice*. Trst.

Literatura

- Babić, Stjepan, i dr. 1991. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika: nacrti za gramatiku*. Zagreb : HAZU – Globus.
- Barić, Eugenija, i dr. 1997. *Hrvatska gramatika*. Zagreb : Školska knjiga.
- Gabrić-Bagarić, Darija. 1997. Lingvističko nazivlje u djelima starih jezikoslovaca i prevoditelja. *Prvi hrvatski slavistički kongres: zbornik radova I.*, Zagreb : HFD, 55–61.

- Jelaska, Zrinka. 2004. *Fonološki opisi hrvatskoga jezika: glasovi, slogovi, naglasci*. Zagreb : Hrvatska sveučilišna naklada.
- Karadža, Mevlida. 1983. Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije – uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji. *Radovi X*, Sarajevo, 41–102.
- Maretić, Tomo. 1932. Pregled srpskohrvatske gramatičke terminologije XVII, XVIII i XIX vijeka. *Rad JAZU*, 243, Zagreb, 13–91.
- Pranjko, Ivo 1992. Fonološki i sintaktički opis u prvim slavenskim gramatikama. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 27, 125–135.
- Ptičar, Adela. 1987. Gramatička terminologija u gramatici M. A. Relkovića. *Rasprave Zavoda za jezik* 13, 65–78.
- Ptičar, Adela. 1992. Prinos proučavanju jezikoslovnoga nazivlja 18. stoljeća. *Rasprave Zavoda za jezik* 18, 151–156.
- Simeon, Rikard. 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. I. i II. dio. Zagreb : Matica hrvatska.
- Tafra, Branka. 1993. *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*. Zagreb : Matica hrvatska.

Phonological terminology in Croatian grammars of the 19th century

Summary

This paper outlines, compares and analyses the description of the phonological level in the grammars of the Croatian language written in the Croatian meta-language and published in the 19th century. In terms of the analysed corpus of the grammars and the structure of their content, the phonological terminology is also broadly comprised of elements of phonetics, morphology, and sometimes orthography. The paper examines and establishes whether the grammars of this period possess the fundamental Croatian phonological terms, with what determinants, and what role in the domain of the grammatical description of an individual grammar and the grammars of the Croatian language in general.

Ključne riječi: fonološko nazivlje, hrvatske gramatike 19. stoljeća

Key words: phonological terminology, Croatian grammars of the 19th century